

ДРАГАН К. ВУКЧЕВИЋ

ЗА ИСТОРИЈУ МЕНТАЛИТЕТА

Афрички ловци оставили су занимљиву причу о кроћењу слонова. Они нам кажу да када се ухвати младунче одраслог слона једна његова нога снажним ланцем привеже се за стуб који он не може да помјери. Временом, слон се привикава на своју ограничену слободу. Његова снага расте и постаје већа од ланца којим је везан, а нога јача од стуба за који је причвршћен. Међутим, навика настала временом не дозвољава му да откине тај ланац и ишчупа стуб за који је везан. У памћењу је урезана немогућност да раскине стегу којом је ограничена његова слобода. И само њоме одређена је мјера његове слободе, једнака дужини ланца на чијем крају он постоји.

Ова прича која се односи на далеке предјеле носи у себи скривену поруку и за неке друге области. Наиме, теоретичари и историчари наука, они који се баве њеним филозофским и методолошким проблемима, запазили су једну интересантну појаву. С времена на вријеме, у наукама се формирају одређена сазнања која представљају модел проблема и његовог рјешења. Оне се називају парадигма. Настају оне кроз дуготрајни процес уобличавања знања једне науке, или скупа историчких научних дисциплина. Личе оне на кристале за које је потребно дуго вријеме да би створили своју сложену структуру.

Најтипичније парадигме јавиле су се у природним наукама. Можда је астрономија, са својим геоцентричним, па касније хелиоцентричним системом, најпознатији примјер смјене парадигми. Али, образују се не и у друштвеним наукама, као што има и оних које представљају парадигме за укупну научну мисао. Такве су позитивистичка и еволуциона парадигма. Ако је XIX вијек представљао њихову кодификацију, онда је стољеће на чијем смо измаку означило разарање и наговјештај њихове смјене.

На тај начин, постојање парадигми значи својеврсну заробљеност ума једне научне области. Личе оне на наочаре кроз које посматрамо и сагледавамо чињенице које нас интересују. Кроз те наочаре се постепено образује не само изглед проблема који изучавамо већ и облик његовог рјешења до ког долазимо. Као да се ствара једна врста калупа који даје облик чињеницама које у њега стављамо.

Постаје разумљиво зашто и изучавање прошлости једног друштва, у овом контексту, може бити тумачено на различите начине и сагледавано у различитом кључу. Разумијевање и објашњење прошлости на нашим просторима, његове културе и традиције, до сада је сагледавано кроз различите облике и приступе. Почетак наше историографије, друштвених наука, међу њима и етнологије, имао је романтичарски израз, чији је циљ био више да надахне него да објасни, више да подстакне него да разумије. Осјећај за чињенице био је слабо развијен, јер се мисао споро ослобађала митова и легенди у којима је до тада пребивала. Такав поглед више је личио на заносну пјесму, него на рационални приступ стварности.

Као супротност таквом облику друштвене мисли, почетком овог вијека јавља се снажно наглашен позитивистички приступ, чија је идеја водила било сакупљање чињеница. Присталице овог пута у науци били су надахнути идејом да се само кроз објективно сакупљене чињенице може доћи до истине о једном догађају, појави, институцији или друштву. Овај правац оставио нам је бројне студије које представљају више велике збирке чињеница, него синтезе о одређеној појави и процесу. Али, ако се и нећемо са њиховим ауторима увијек сложити у закључцима, савремена наука ће им увијек остати захвална за податке који нам представљају свједочанства једног доба, и који су њиховим марљивим радом отргнути од заборавља.

Овај правац, који је био на трагу ондашње европске грађанске науке, није доведен до краја. Средина овог вијека значила је његово нагло заустављање, прекид и нестајање. Њега је замијенила марксистичка оријентација друштвене науке. Она је своју пажњу усмјерила на трагање за економским коријенима друштвених и духовних збивања, а у класном сукобу је видјела основну противрјечност некадашњег друштва на овим просторима. Готово пола вијека развијала се друштвена мисао под снажним печатом оваквог опредјељења. Било је то стварање теоријског и методолошког оквира који је требало попунити историјском и социолошком грађом. И у оквиру овог правца створена су многа значајна дјела посвећена нашој прошлости, традиционалној култури и духовности нашег друштва и народа.

Крај овог стољећа означио је потребу за новим кључем у ком ће се минуле појаве и свакодневица објашњавати и разумијевати. Ми смо судионици тог трагања. И овај рад је скроман прилог тражењу нове парадигме, уобличавању другачијег теоријског и методолошког при-

ступа. То је покушај да се уобличи, односно пререструктурира досадашње знање. То значи да је сазрела потреба за другачијим читањем познатог, да би се у њему открило непознато. Као да свијет сазнања стварности, попут саме стварности, има потребу да временом промијени свој лик. То подсећа на окретање каледоскопа науке у коме кристали њеног сазнања, при сваком окрету, добијају другачију структуру и нови лик.

У том трагању, чини нам се веома важна идеја која се јавља у европској науци почетком овог стољећа. То је идеја дубинског сагледавања стварности. Кажемо стварности, јер се тај општи појам односи и на атом и на космос, и на ћелију и на организам, и на психу и на друштво. То је идеја која прожима разнородне научне дисциплине. Савремена физика, биологија, психологија, историја, социологија, као и етнологија, по том приступу, личе једна на другу, као да их прожима јединствени дух времена.

Примијењена на друштво и појаве у њему методолошка правила настала из ове идеје значе сагледавање феномена друштва и друштвеног као веома слојевите појаве. Та слојевитост огледа се у открићу дубинских спратова како у друштвеном времену тако и у друштвеном простору.

Вријеме, које је до почетка овог стољећа у науци изгледало једно, јединствено и праволинијско, почиње да нам се указује као разнородно, слојевито и без истог правца свог кретања. На површини, оно се означава и доживљава као догађајно. То је оно вријеме које се мјери кратким временским интервалима. У њему се дешавају промјене које биљежи хроника једног доба и које остају запамћене у дневним новинама. То је оно вријеме коме је историја посветила највећу пажњу, и које представља видљиву слику једне епохе. Личи оно на пјенушање на површини ријеке друштвеног живота, гдје се све дешава уз буку и галаму од које се ствара шум времена једног доба.

Испод површине тог времена постоји дубљи слој у ком се сучељавају различите социјалне струје чији су покрети спорији, а посљедице значајније. У тој сфери вријеме тече спорије, његови су периоди дужи, а мјерне јединице веће. То је оно вријеме гдје се растојања мјере интервалима који трају и по неколико деценија, и у којима све појаве имају спорији корак. Мали покрет у овом слоју лако зајенуша површину друштвеног живота. Као у позоришту лутака, гдје се не виде они који покрећу танке нити на чијем крају лако и брзо задрхте лутке пред очима гледалаца. Том слоју друштва марксистичка наука је посветила посебну пажњу, наглашавајући његову економску и класну структуру.

Али ни то није најдубљи слој. Испод њега, као на великим дубинама океана, готово успавано, тромо и моћно постоји онај слој друштвеног времена у коме изгледа као да се промјене уопште не дешавају. То је вријеме у ком настају циклуси дугог трајања и гдје временске јединице

износе по неколико стотина година. То је оно вријеме у ком се обликује ментална структура једне заједнице, менталитет једног друштва. Дисциплина, која је чедо XX стољећа и која је посебно указала на значај овог слоја друштвене стварности, назива се историја менталитета.

Она се ствара на варљивој граници између социологије и историје. Претходе јој, као рани покушаји уобличавања, психологија народа и карактерологија. Њен настанак истовремено значи да се у савременој науци све више релативизују круте и оштре границе међу наукама. Као да савремени дух науке тражи више синтезу наука и њихових знања, него што инсистира на прецизном разграничењу њихових предмета и метода.

Дуго је требало друштвеној науци да спусти сонду за истраживање до овог слоја друштвене стварности. Лакше и удобније је било бавити се појавама и догађајима на површини стварности, или, пак, изучавати социјална кретања у појединим периодима. Много теже је било на дну свих тих збивања трагати за наизглед вјечитим структурама у којима је заробљен дух једног народа и које чине менталитет једног друштва. Више него што нам изгледа и јаче него што нам се чини, живе појединци, групе, народи, па и читава друштва као заробљеници тих менталних структура. Попут невидљивих ланаца они везују, одређују и обликују понашања, норме и вриједности у једној заједници. Те структуре су попут оквира који се тешко запажају, али из којих је још теже искорачити.

Одсјај идеје дубинског сагледавања времена и релативовања његових димензија, одражава се и на дубинско сагледавање простора. За друштвену науку је најмање то географски простор, иако он никада није био безначајна чињеница у објашњењу појава у једном друштву. На географском простору нижу се слојеви који су много значајнији за тумачење једног друштва и његове културе, од самих географских чинилаца. Они су везани за постојање цивилизацијских кругова који се преплићу, сусрећу и сукобљавају, међусобно дограђују и поништавају.

За наше прилике овај сусрет цивилизација је од изузетног значаја. Наиме, настали смо и опстајали на рубовима моћних цивилизација Истока и Запада. Мијењала су се средишта тих цивилизацијских кругова, са њима и основне идеје које су из својих средишта, попут таласа, запљускивале нашу обалу. Али, и поред свих промјена, та два свијета, међусобно непријатељска, остала су константе наше историје, и кључ за разумијевање наше садашњости. Под њиховим утицајем, дешавале су се промјене у свим димензијама наше друштвене стварности. Под снажном гравитацијом ових моћних центара различито се кретало, мијењало и треперило друштвено вријеме у свим његовим димензијама.

Зато нам се чини да идеја дубинског сагледавања друштва и његових времена, и идеја цивилизацијског сусрета и сукоба на овим просторима, могу бити ваљана основа у трагању за новим кључем у објашњењу наше прошлости и разумијевању наше садашњости. Историја менталитета, као нова дисциплина, представља добру основу и ваљан методолошки приступ од кога треба полазити и у тумачењу наше традиционалне културе. Истовремено, историја менталитета уноси и једну битну новину у одређење предмета свог изучавања. Више то није национални простор једне заједнице, нити државни оквир једног друштва. Историја менталитета захтијева много шири простор за објашњење појава друштвене стварности. Она националне и државне границе сматра не само за сувише уске, него, на одређени начин, их не сматра ни за најбитније у објашњењу и разумијевању појава културе једне заједнице. Свјетови до којих она долази шири су од граница једне државе и дубљи од суштине једне нације. Слој који она изучава није национално небитан, нити државно-правно неомеђен, али носи у себи и нешто што превладава границе и једног и другог. Инсистирање на цивилизацији као битном полазишту једног проучавања пружа несумњиво веће могућности и ствара услове за слику много цјеловитију од оне коју су нам историографија, социологија и етнологија до данас пружале. У том приступу као да сваки дубљи слој захтијева и шири оквир за предмет свог проучавања.

Историја менталитета нам, на тај начин, пружа откриће нових свјетова који се не дају тако лако оку посматрача и које је доста тешко препознати у шуму времена на површини друштвеног живота. То је онај свијет у ком се налазе као битне одреднице религиозност, схватање својине, однос према полу, структура породице, ментална представа државе итд. У том свијету крије се скица оних процеса који ће се снажно испољити у слоју социјалних кретања и бучно приказати у догађајном времену. Откриће менталних структура, које се веома споро уобличавају и још спорије мијењају, важан је кључ за разумијевање многих појава и процеса у којима се само облик мијења, док суштину остаје иста. Такво сазнање нам ствара слику површине друштвеног живота као царства пролазности. Истовремено, овај приступ нам открива бројне свјетове испод танке коре јединствене стварности. Ово је посебно важно нагласити у објашњавању културе Црне Горе. Из овог угла она нам показује велику разноликост и разнородност. Њени бројни свјетови културе имају дугу историју свог уобличавања. Сви они посједују особену структуру и препознатљиве костиме и ликове. Када изађу на површину друштвеног живота они често забораве мјесто свог рођења, и играју улоге не слутећи да је сценарио за њих написан негдје далеко од бучне стварности свакодневице.

Приступ за који се залаже историја менталитета носи у себи још једну предност у односу на досадашњи начин изучавања појава

традиционалне културе и друштва. Наиме, готово сви досадашњи приступи завршавали су у једној врсти апсолутизације неког од друштвених чинилаца. Некада је то био национални мит или легенда, понекад је то била вјера у чињенице, или пренаглашеност економског и класног. Сви они су временом попримали готово канонски облик, који је постајао више догма у коју се није смјело сумњати, него упутство за критичко објашњење појава. Историја менталитета, напротив, развија једну врсту релативности у приступу друштвеним појавама. Исти догађај, појава, личност или институција изгледа другачије, зависно од слоја из ког га посматрамо, односно друштвеног спрата на ком га сагледавамо. И што је посебно важно, ни за један од тих слојева не можемо рећи да је једини, најважнији и сам собом објашњив.

Овакав приступ, као превладавање својеврсне апсолутизације појединих знања и метода, значи допринос критичком сагледавању разнородног друштвеног живота. Тиме се ствара препрека догматизацији, како историје и социологије тако и етнологије и антропологије.

Тако нам историја менталитета приказује и нашу културу као сложено ткање чији површински слој чине живописни костими, разнородни обичаји, разноврсни предмети, који изгледају као одломци свјетова који се рађају, настају и уобличавају у мутним дубинама времена и простора. Ова наука развија потребу да се запутимо у дубље слојеве културе једног друштва, како бисмо у њима открили мапу помоћу које ћемо се лакше сналазити на површини свакодневице. То истовремено значи напуштање романтизма који је био више мит него реалност, превладавање позитивизма који је био више описивање него објашњење, и критику марксизма који је идући за једним принципом у нашем друштву откривао и наглашавао оно чега је у стварности било мање него у дјелима оних који су то учење заснивали. Зато нам се чини да историја менталитета нуди ваљану теоријску основу и корисно методолошко упутство за заснивање другачијег читања и тумачења и наше традиционалне културе.

Наведено је само скица, једног проблема, дата у назнакама и грубим цртама. Она је позив на једно другачије читање наше прошлости, не би ли се и садашњост боље разумјела. Нажалост, она је више знак да је позитивистичка парадигма истрошена, него што је симбол једне нове парадигме. То нам показује да је објашњење друштва и разумијевање друштвеног исто што и трагање за истином - трагање без краја.

Dragan K. Vukčević

FOR THE HISTORY OF MENTALITY

Summary

The need for creation of a new approach in explanation and interpretation of traditional culture in Montenegro is pointed out in this paper. That new approach is especially characterised by the idea of in depth observation of social phenomena and interpretation of culture as complex structure of various civilisations which meet and interlace in our expanses. The history of mentality is the discipline in the contemporary science which synthetises those ideas in the best way. It makes endeavours to discover, in deep strata of the society and culture, the world of mental structures which shape the norms, behaviours and values of one community. Such an approach is especially significant in explaining the occurrences of culture in Montenegro, because in its history, and on its expanses there have been meeting the versatile words of culture.

